

JADIDCHILIK HARAKATI TUSHUNCHALARINING NAZARIY-FALSAFIY ASOSLARI

Qosnazarova P.Q

Nukus davlat pedagogika instituti 09.00.04 ijtimoiy falsafa 2-bosqich tayanch doktoranti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10835344>

Annotatsiya. Maqolada XIX asrning oxiri va XX asrning boshida Markaziy Osiyoda jadidlik harakatining vujudga kelishi, jadidchilik harakati namoyandalari, uygʻonish mafkurasi, jadidchilik harakatini vujudga keltiruvchilar, adabiyotdagi uygʻonish kabi masalalar haqida soʻz etiladi. Jadidlar faoliyatining muhim yoʻnalishlaridan biri islomni modernizatsiyalash, uni bid'atlardan tozalash, fan yutuqlari va ilgʻor texnologiyalarni egallashdan iborat.

Tayanch soʻzlar: jadidlik, uygʻonish mafkurasi, jamiyati xayriya, xalq dushmani, ilm-fan, adabiyot, jadidchilik harakati.

THEORETICAL-PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF THE CONCEPTS OF JADIDISM MOVEMENT

Abstract. The article talks about the emergence of the Jadidism movement in Central Asia at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, the representatives of the Jadidism movement, the ideology of the revival, the founders of the Jadidism movement, and the renaissance in literature. One of the important directions of the Jadids' activity is to modernize Islam, purify it from heresies, acquire scientific achievements and advanced technologies.

Key words: Jadidism, ideology of renaissance, charity society, enemy of the people, science, literature, Jadidism movement.

ТЕОРЕТИКО-ФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВЫ КОНЦЕПЦИЙ ДВИЖЕНИЯ ДЖАДИДИЗМ

Аннотация. В статье говорится о возникновении движения джадидизма в Центральной Азии в конце XIX - начале XX века, о представителях движения джадидизма, идеологии возрождения, основоположниках движения джадидизма, а также о Ренессанс в литературе. Одним из важных направлений деятельности джадидов является модернизация ислама, очищение его от ересей, приобретение научных достижений и передовых технологий.

Ключевые слова: Джадидизм, идеология Возрождения, общество милосердия, враг народа, наука, литература, движение джадидизма.

XIX asrning oxiri XX asrning boshi jahon sivilizatsiyasining taraqqiyotida keskin burilishlar davri boʻldi. Bu davrda chuqur islohotlar, birinchi va ikkinchi jahon urushi boʻlib, ilm-fan taraqqiyotida tub sifatli oʻzgarishlar roʻy berdi. Bir jamiyatning butunlay yod jamiyat taʼsirida qolishi nafaqat hayotda balki kishilarning falsafasida ham inqilob yasadi.

XIX asrning oxiri va XX asrning boshida Markaziy Osiyoda ham boshqa mintaqalarda boʻlgani kabi oʻzgacha fikrlovchi, yangicha qarash vakillari shakllanib bordi. XIX asrning ikkinchi yarmida Oʻrta Osiyoda ijtimoiy-iqtisodiy tuzum qoloq, fuqarolarning turmush tarzi oʻta past, madaniy-maʼnaviy hayotida islom dini peshvolarining taʼsiri kuchli edi. Insonlar dunyoqarashida tasavvuf falsafasi anʼanalarini tiklashga intilish kuchayib borayotgan bir vaziyatda, unga qarshi kuchlar bilan tafovutlar kelib chiqdi.

“XIX asr ijtimoiy-falsafiy, diniy-axloqiy, siyosiy va madaniy taraqqiyotda so‘nggi va keyingi yuz yillikning boshlanish davri bo‘lib, g‘oyaviy-nazariy va mafkuraviy qarashlarning shakllanish xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Jadidlar harakati vujudga kelguniga qadar Turkistonda turli ma‘naviy-g‘oyaviy va mafkuraviy oqimlar qadimchilar, islohotchilar, bedilchilar, mashrabxonlar, shuningdek, Markaziy Osiyo, umuman turkiy xalqlarga taalluqli bo‘lgantafakkurning turli shakllari, ijtimoiy-falsafiy mazmun va yo‘nalishga ega bo‘lgan ma‘rifiy ta‘limotlar va nazariyalar mavjud edi”.

Jamiyatni qisqa fursat ichida o‘zligini toptirish yo‘lida qilingan harakat o‘z aksini topadi:“Tarixdan shu narsa ma‘lumki, har bir kichik harakat ertangi katta harakatning zamini vazifasini o‘taydi. Bu kungi mag‘lubiyat ertangi g‘alabaning amalga oshuvida ozmi-ko‘pmi rol o‘ynaydi. Busiz jamiyatning rivojini tasavvur etish qiyin jadidlik Turkistonda XIX asrning oxirida maydonga kelgan, XX asrning boshida shakllanib, qisqa muddatda o‘zining cho‘qqisiga ko‘tarilgan.

Jadidlik 1917-yilgi bolsheviklar to‘ntarishidan keyin ham sotsialistik diktatura o‘rnatilgunga qadar o‘z mavqe va yo‘nalishini saqlab qola olgan ijtimoiy harakatdir. Ba‘zi manbalarda jadidlik oqim deb atalsa, ba‘zisida harakat deb aytiladi.

Jadidlik oqim emas, harakat deb ta‘kidlaydi B.Qosimov. Oqim bilan harakat o‘rtasidagi tafovut anchagina bo‘lsada, maqsad jadidchilik doirasini qoralash orqali kamaytirish edi. Jadidshunos olim B.Qosimov jadidlik harakatining xarakter va muddaosini 3 turga bo‘lib izohlaydi:

-Jamiyatning barcha qatlamlarini jalb eta oldi. Uyg‘onish mafkurasi bo‘lib xizmat qildi.

-Mustaqillik uchun kurash olib bordi. Uning g‘ayrat va tashabbusi bilan dunyo ko‘rgan Turkiston muxtoriyati bu yo‘ldagi amaliy harakatning dastlabki natijasi edi.

-Ma‘orif va madaniyatni, matbuotni ijtimoiy-siyosiy maqsadlarga moslab chiqdi. Endi jadidlarning bu harakatlari qanday boshlaganlari haqida qisqacha to‘xtalib o‘tsak.

Jadidchilik dastlab XIX asrning 80-yillarida Qrimda Ismoilbek Gasprinskiy rahbarligida qrimtatarlar o‘rtasida vujudga keldi. Jadidchilik harakati namoyandalari ko‘pincha o‘zlarini taraqqiyparvarlar, keyinchalik jadidlar deb atashgan. O‘sha davrning ilg‘or taraqqiyparvar kuchlari, birinchi navbatda, ziyolilar mahalliy aholining umumjahon taraqqiyotidan orqada qolayotganligini his etib, jamiyatni isloh qilish zaruriyatini tushunib yetgandilar. Jadidchilik mohiyat e‘tibori bilan avvalo siyosiy harakat edi.

Uning shakllanish va mag‘lubiyatga uchrash davrlari bo‘lib, ularni shartli ravishda to‘rtga bo‘lish mumkin. Turkiston, Buxoro va Xiva hududida bu davrlar 1895-1905; 1906-1916; 1917-1920; 1921—1929- yillarni o‘z ichiga oladi. Birinchi davrda Turkistonda podsho Rossiyasining mustahkam o‘rnashib olishi kuzatiladi. U o‘z siyosiy agentlari (vakillari) yordamida mahalliy xon va amir vakolatlarini cheklabgina qolmay, ularni qo‘g‘irchoqqa aylantirib, rus va g‘arb sarmoyadorlarining ishlashi va yashashi uchun sharoit yaratadi, turli kompaniyalar, aksiyadorlik jamiyatlari manfaatini ko‘zlaydi.

Ayni chog‘da mahalliy aholining talab va ehtiyojlari nazarga olinmay qo‘yildi, diniy e‘tiqodlari, urf-odatlari bilan hisoblashmaslik, ularni mensimaslik kuchaydi. Hayotiy, ilmiy saviyasi yuqori bo‘lgan qozilar tajribasiz kishilar bilan almashtirildi, poraxo‘rlik, ijtimoiy-siyosiy adolatsizlik avj oldi.

Madrasa va maktablar faoliyatini cheklash, mahalliy joy nomlarini ruscha atamalar bilan almashtirish, hatto mahkama jarayonida qozilar bo‘yniga xoch taqdirishgacha borildi.

O‘sha davr ahvolini Muhammadali xalifa Sobir o‘g‘li (Dukchi eshon) xalqqa qarata o‘z „Xitobnoma“si (1898) da yaxshi bayon qilgan. Millat istiqbolini o‘ylovchi taraqqiyparvar kuchlar xalqning deyarli barcha tabaqalari - hunarmand, dehqon, savdogar, mulkdor, ulamolar orasida mavjud edi. Ziyolilar dastlab chorizmga qarshi kurashni xalqni asriy qoloqlikdan uyg‘otish - siyosiy-ma‘rifiy jabhadan boshlashga qaror qildilar.

Jadidchilik harakati ana shunday tarixiy bir sharoitda Turkiston mintaqasida rivojlanish uchun o‘ziga qulay zamin topdi. Jadidlar orasidan yetuk olimlar, sanoat va ziroatchilik sohalarining zamonaviy bilimdon mutaxassislari, madaniyat arboblari yetishib chiqib, yurtni obod va o‘z vatanlarini mustaqil ko‘rishni orzu qildilar va shu yo‘lda kurashdilar.

Jadidlarning Turkiston mustaqilligi uchun kurashida asosan quyidagi yo‘nalishlar ustuvor edi: yangi usul maktablari tarmog‘ini kengaytirish; qobiliyatli yoshlarni chet elga o‘qishga yuborish; turli ma‘rifiy jamiyatlar va teatr truppalari tuzish; gazeta va jurnallar chop qilish, xalqning ijtimoiy-siyosiy ongini yuksaltirish bilan Turkistonda milliy demokratik davlat qurish.

Jadid ziyolilarining kuchli partiyasi tashkil qilingan taqdirdagina bu ishlarni amalga oshirish mumkin edi. Jadidlarning dolzarb g‘oyasi yuqorida ta‘kidlab o‘tganimizdek: Turkistonni o‘rta asrlarga xos qoloqlik va diniy xurofotdan ozod etish, shariatni isloh qilish, xalqqa ma‘rifat tarqatish, Turkistonda muxtoriyat hukumatini barpo etish uchun kurash, Buxoro va Xivada konstitutsiyaviy monarxiya va parlament, keyinchalik demokratik respublika tuzumini o‘rnatish orqali ozod va farovon jamiyat qurish, barqaror milliy valyutani joriy qilish va milliy qo‘shin tuzish edi.

Turkistonda jadidchilik harakatini vujudga keltiruvchilar tepasida Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abduqodir Shukuriy (Shakuriy), Ajziy (Samarqand), Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Majid Qori Qodiriy, Ubaydullaxo‘ja Asadullaxo‘jayev (Ubaydulla Xo‘jayev), Toshpo‘latbek Norbo‘tabekov (Toshkent), Fitrat, Fayzulla Xo‘jayev, Usmonxo‘ja Po‘latxo‘jayev, Abdulvohid Burhonov, Sadridin Ayniy, Abdulqodir Muhiddinov (Buxoro), Obidjon Mahmudov, Hamza, Cho‘lpon, Is‘hoqxon Ibrat, Muhammadsharif So‘fizoda (Farg‘ona vodiysi), Boltihoji Sultonov, Rahmonberdi Madazimov, Fozilbek Qosimbekov (O‘sh uyezdi), Polvonniyoz hoji Yusupov, Boboovun Salimov (Xorazm) turardi. 1904—1905-yillardagi rus-yapon urushi, 1905—1907-yillarda bo‘lgan 1- rus inqilobi, 1905—1911-yillardagi Eron inqilobi, 1908-yil Turkiyada bo‘lgan Yosh turklar inqilobi jadidlar dunyoqarashiga kuchli ta‘sir ko‘rsatdi. Jadidlar o‘z gazeta va jurnallari, yangi usul maktablari, turli kutubxona va qiroatxonalar, havaskor teatr gruppalari tevaragida to‘planishar edi.

Ularning ko‘pchiligi shu davrning ko‘zga ko‘ringan ijodkorlari — shoir-u yozuvchilar edi. Ular o‘z asarlari bilan tarixan yangi milliy adabiyot yaratdilar. Adabiyot davr voqealariga hamohang bordi. 1910-yillardayoq ma‘rifat va ozodlik g‘oyalari uning markaziy mavzuiga aylandi. Adabiyotga „millat“ va „vatan“ tushunchalari kirib keldi. Milliy she‘rlarga rag‘bat kuchaydi. Yangi zamonaviy dostonchilik maydonga keldi, publitsistika (Behbudiy, Fitrat, Munavvarqori, Mirmuhsin) rivojlandi, realistik proza shakllandi.

Shuning uchun ham bu davr adabiyoti O‘zbekiston mustaqilligidan keyin milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti deb davrlashtirildi. Adabiyotdagi bunday uyg‘onish, ayni vaqtda, shu davr

madaniy hayotida ham ro'y berdi. Jadidlar o'zbek xalqi hayotiga tom ma'nodagi milliy teatrni olib kirdi.

Milliy matbaaning vujudga kelishi bilan kitob bosish ishi yo'lga qo'yila boshlandi. Yevropa ko'povozli musiqa san'ati bilan tanishgan jadidlar o'zbek an'anaviy musiqa uslublarini ham isloh qilishga da'vat etishgan.

1919-yilda Toshkentning Eski shahar qismi (hozirgi "Turon" kutubxonasi yonidagi bino) da jadidlar tashabbusi bilan Turkiston xalq konservatoriyasining milliy (eski shahar) bo'limi tashkil etildi. Shu tarzda jadidlar san'at vositasi bilan millat qadrini ko'tarish, san'atning deyarli barcha turlarini yuksaltirishga intildilar. "O'zbekiston Respublikasi" maxsus jildining tegishli bo'limlariga-adabiyoti, teatri, musiqasiga jadidchilikning aksar vakillari yoshlarga dastavval diniy ta'lim bilan bir qatorda dunyoviy fanlarni o'qitish masalasini kun tartibiga qo'yidilar.

Ular musulmon maktablarining ta'lim usuli va dasturlarini isloh qilib, yangicha usuldagi maktablarni ochdilar. Behbudiy, Munavvarqori, Abdulvohid Burhonov, Abdulla Avloniy va boshqalar yangi usul maktablari uchun darsliklar yozib, nashr etishgan.

Bundan tashqari jadidchilik o'z navbatida matbuotni rivojlantirishga kirishdilar maqsad albatta matbuot orqali insonlarga o'sha vaqtdagi siyosiy tuzum, jamiyatning kamchiliklarini yoritib berish va asosiy maqsadi qanday shlarni birinchi navbatda amalga oshirish masalasini o'rta qo'ydi.

1909- yilda Toshkent yosh ziyolilari tomonidan "Jamiyati xayriya" tashkil etildi. Mahalliy yoshlardan davlat mahkamalarida, sanoat, tijorat sohasida ishlaydigan mutaxassislar tayyorlash, kambag'al musulmonlarga madaniyma'naviy yordam ko'rsatish masalasi qo'yildi. Bu millatning boshqa xalqlar ichiga singib ketmasligi yo'lida ko'rilgan tadbirlar edi.

Jadidlarning nashrlari xalqni yangi davr boshlangani bilan tanishtirar ekan, o'zligini anglab, uyushishga chaqirdi. O'lka moddiy va ma'naviy boyliklari talanayotganini oshkor qildi. Usha vaqtdagi jadidlar harakatining yuragi bo'lgan Cho'lpon she'r va maqolalarida mustamlakachilarning asl qiyofalarini ochib tashladi.

Shu tarzda harakatning davom etishi jamiyatda ilg'or fikrli insonlarning shakllanishi "Shaklan milliy, mazmunan sotsialistik" bo'lgan proletar adabiyotning yaratilishi yozuvchilarni o'z g'oyalarini sun'iy ravishda hosil qilingan qoliplarga solishga majbur etdi.

Bu yerda 1923- yildayoq L.Trockiy "Adabiyot va inqilob" asarida "proletar madaniyat bo'lmagan va bo'lmaydi ham" deb yozganini esga olib o'tish o'rinli. Aks holda dehqonlar adabiyoti va ziyolilar adabiyoti haqida masala yuzaga keladi. Cho'lpon ijodi, albatta, hech qanaqasiga proletar adabiyot qatoriga kirmagan. Yuqoridan kelgan ko'rsatma asosida Cho'lponga qarshi ayovsiz siyosiy ta'qib amalga oshirilgan. Zarif Bashir, Ayn, Otajon Hoshimov, Sotti Husayn, Tregulov, S.Pismenniy, A.Arsharuni o'zlarining tanqidiy maqolalarida unga millatchi shoir, "pessimistik kayfiyatdagi ziyolilar shoiri" tamg'asini bosdilar.

Partiyaning mas'ul xodimi S.Pismenniy fikricha, 1924-yildayoq adabiyot vakillari orasida, umuman, jamiyatda ikkita lagerga bo'linish xavfi vujudga kelgan, ya'ni ko'ngil amri bilan ijod qilganlar va barcha narsada partiya belgilab bergan yo'lga amal qilganlar.

Bu haqda Cho'lpon qayg'urib yozadi: "Har doim tirnoq ostidan kir topish mumkin, qancha ko'p qidirsang, shuncha ko'p chiqadi. Ammo odamga hayot faqat shuning uchun ato etilmagan. Ayniqsa, pedagoglar Turkistonning oqni qoradan ajrata olmaydigan mahalliy aholisiga nimanidir

isbotlashga uringan holda bir-birining aybini qidirib umrini behuda o'tkazishmoqda -bu jinoyatdir".

Cho'lponni tanqid qilish nafaqat respublika miqyosida, balki SSSR darajasida davom ettirilgan. Ommabop bo'lgan "Noviy Vostok" jurnalida 1929-yili partiyaning mas'ul xodimi A.Arsharunining "O'rta Osiyo badiiy adabiyoti haqida qaydlar" maqolasi chop etilgan, u Cho'lponning "marksistcha" adabiyotshunoslik talablariga javob bermaydigan ijodi tahliliga bag'ishlangan.

O'sha paytda Cho'lponni himoya qilishga jur'at etgan yosh yozuvchi Oybekni ham ayovsiz tanqid ostiga olishgan. Muallifni, ayniqsa, Oybekning "Qizil O'zbekiston" gazetasidagi "... Cho'lpon o'zining kelib chiqishi, tarbiyasi va intilishlari bilan bu narsadan yiroqdir", degan so'zlari g'azablantirgan. Boz ustiga, Oybek uni ahamiyatiga ko'ra Pushkin bilan bir darajaga qo'yib, Cho'lpon va Pushkinni tenglashtirishga jur'at etgan: "... Nahotki, biz hozirgi adabiy talablarga javob bermaydi deb hisoblab Cho'lpondan voz kechamiz? Menimcha, bu xatodir... Shoirlarni qulog'idan tortib proletar shoirga aylanishga majburlab bo'lmaydi... Bizning zamonaviy adabiy talablarimizga javob bermaydi deb Cho'lpondan uzoqlashishimiz kerakmi? Menimcha, bu yangilish harakat.

Agar biz hozir rus o'rtoqlarimizga qarasak, ular Pushkinni qanchalar sevishlarini ko'ramiz. Uni hamma o'qiydi va yaxshi ko'radi. U inqilobdan keyin ham Pushkinligicha qolgan. Rus adabiyotida oliy o'rinni egallagan. Pushkin proletar shoir bo'lmagan, u pomeshchik va hukmdorlar shoiri bo'lgan va uning dunyoqarashi zamonaviy davrga mos kelmaydi, lekin nega uni bunchalar yoqtirishadi? Negaki u go'zal asarlar yaratgan, rus she'riga ajoyib badiiy obrazlarni taqdim etgan, bu orqali rus adabiyotining o'lmas boyliklarini yaratgan.

Ruslar hech qachon ushbu buyuk adabiy merosdan voz kechishmaydi. Biz ham Cho'lpondan qo'l tortmaymiz. Cho'lpon yangi adabiyotda yangi shakllarga asos soldi. Mistik adabiyot o'rniga zamonaviy ziyrak adabiy didga javob beruvchi ajoyib she'rlarni taqdim etdi. Bugungi yosh avlod uning jozibali texnikasini, sodda tilini, g'aroyib uslubini sevadi va undan ko'p ajoyib narsalarni qabul qiladi. Cho'lponning g'oyalari emas, balki u tomonidan yaratilgan orginal she'riy obrazlar o'qiladi va undan hech kim voz kechmaydi".

Nihoyat, 1937-yil oxirida Cho'lpon "xalq dushmani" deb e'lon qilindi. Siyosiy tuzum uning Ahmad Zakiy Validiy bilan do'stligini, Boshqirdistonning milliy mustaqilligi uchun kurashdagi yordamini, Turkiston muxtoriyatidagi faol ishtirokini, jadidlar safida turib ochiq-oydin ifodalagan siyosiy qarashlarini unutmadi va kechirmadi. Ehtimol uning "aybi" eng mashhur va xalqaro miqyosda e'tirof etilgan o'zbek shoiri bo'lgani va xalq, ayniqsa, yoshlar orasidagi obro'-e'tiborini hech narsa tushira olmaganida bo'lgandir.

Shaxsning buyukligi har doim o'z davrini ortda qoldirgan. Taqdir taqozosi bilan ular yo ko'klarga ko'tariladi, yo jismonan yo'q qilinadi. Ammo Abdulhamid Cho'lpon xotirasini yo'qotishning iloji yo'q edi, chunki uning she'rlari, g'oyalari, xalqiga bo'lgan muhabbati barhayotdir.

Bundan ko'rinib turibiki, xalq ichidagi ko'plab ziyokorlarning yo'q qilinishi o'zbek xalqi uchun juda katta yo'qotish hisoblangan. Bir ziyoli shoir birgina harakati orqali butun jamiyatni erkinlikka boshqa xalqqa qo'shib ketmasdan o'z fikri ongiga ergashishiga ma'nan ko'mak bera boshlagan Cho'lpon hatto o'z she'rlarini vatanida chop ettira olmaydi bunga misol qilib uning

“Yaproqlar she’rini keltiramiz: Qarg’alar bog’larda qag’lashib qoldilar, Bilmadim, kimlarning qismati uzilur? Yaproqqa yopishib, bir changal soldilar, Bilmadim, kimlarning umidi yo’q bo’lur? Ey sovuq ellardan muz kiyib kelg’onlar, U qo’pol tovushingiz qorlarda yo’q bo’lsin! Ey menim bog’imdan mevamni terg’onlar, U qora boshingiz yerlarga ko’mulsin! Cho’lponning ushbu she’rida xalqqa bo’lgan achinish, dushmanlarga bo’lgan cheksiz nafrat yaqqol sezilib turadi.

Jadidlar islom falsafasi nuqtai nazari asosida ish tutganlar. Mavzuning hozirgi tadqiqotchilari yozganidek: «Islom va fan, islom va ilg’or taraqqiyot - XIX asr ikkinchi yarmida musulmon mamlakatlaridagi intellektual va ijtimoiy-siyosiy islohotlar o’tkazish yo’lidagi izlanishlarning falsafiy asosi hisoblanadi». Shuning uchun ham jadidlar faoliyatining muhim yo’nalishlaridan biri islomni modernizatsiyalash, uni bid’atlardan tozalash, fan yutuqlari va ilg’or texnologiyalarni egallashdan iborat edi. Birinchi navbatda, ular islomning mohiyatini o’z manfaatlariga moslab olgan din namoyandalarini qattiq tanqid ostiga oldilar hamda dinni qurol qilib olgan siyosiy o’yinlar qanday og’ir oqibatlariga olib kelishi mumkinligini ko’rsatib berdilar.

REFERENCES

1. Abdirashidov, Zaynabidin. 2005. Ismail Gaspirali’nin Tūrkestan Seyahatleri. Türk Edebiyatı 382: 18-21.
2. Абдужалилова, Шоира. 2005. Абдурауф Фитратнинг оила тарбиясига оид қарашлари. Педагогика фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун диссертация. Тошкент.
3. Adhami, Siamak. 1999. A note on 'The House of Oblivion'. Central Asian Survey 18 (3): 385-391.
4. Osmanlı son dönem kurumlarından Dâru’l Hikmeti’l-İslamiye’nin din eğitimi ve öğretimi alanındaki faaliyetleri. İslâmî Araştırmalar dergisi 1: 85-94.
5. Allworth, Edward (ed.). 1994. Central Asia: 130 Years of Russian Dominance. A Historical Overview. -3rd ed. Duke University Press, Durham & London.
6. Tajenova G., Bayjanov S., Abishov M. IMPROVING THE PRACTICE OF FINANCING EXPORT OF AGRICULTURAL PRODUCTS: THEORY AND PRACTICE //Novateur Publications. – 2023. – №. 4. – C. 1-77.
7. Esbosynovna T. G., Sarsenbaevich A. M., Saparbaevich K. A. Current Situation of Agricultural Product Export Financing and its Analysis //Periodica Journal of Modern Philosophy, Social Sciences and Humanities. – 2022. – T. 9. – C. 4-11.
8. Esbosynovna T. G., Sarsenbaevich A. M. PROBLEMS WITH FINANCING EXPORT OF AGRICULTURAL PRODUCTS //EPRA International Journal of Economic and Business Review (JEER). – 2022. – T. 10. – №. 6. – C. 5-8.
9. Ismailov K. S. et al. Organizational-Economic Principles of Digitalizing the Processes of Using Meliorative Systems //Journal of Survey in Fisheries Sciences. – 2023. – T. 10. – №. 2S. – C. 3088-3091.